

İBN HALDUN'DA ASABİYET KAVRAMI – MAURICE HALBWACHS'IN “KOLEKTİF HAFIZA” KAVRAMI İLE BİR KARŞILAŞTIRMA

THE COMPARISON OF IBN KHALDUN'S NOTION OF *ASABIYYAH* AND
MAURICE HALBWACHS'S *COLLECTIVE MEMORY*

DOI:10.17755/esosder.12823

Bahram HASANOV*

Öz

Bu makalede İbn Haldun'un *asabiyet* kavramı ile Maurice Halbwachs' *kolektif hafıza* kavramı arasında bir karşılaştırma yapılmaktadır. Makalenin amacı *asabiyet* kavramının bugüne kadar üzerinde durulmayan ve Halbwachs'ın *kolektif hafıza* kavramı ile önemli benzerlikler gösteren temel boyutlarından birini gün yüzüne çıkarmak ve analiz etmektir. Ortak geçmiş imajının özgün bir topluluk olmanın vazgeçilmez şartı olduğunu savunan her iki düşünür de söz konusu imajı kuşaklararası iletişim bağlamında ele almaktadır. İbn Haldun toplum üyelerinin sahip olduğu ortak geçmiş imajının güçlü olma düzeyi ile sergilediği dayanışma düzeyinin doğru orantılı olduğunu savunmaktadır. Diğer taraftan, ona göre ortak geçmiş imajındaki deformasyon toplumsal dayanışmayı olumsuz şekilde etkilediğinden bu, güç/iktidar kaybını ve boyunduruk altında yaşamayı, dolayısıyla da daha fazla yabancılaşmayı ve toplumsal hafıza kaybını beraberinde getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, Asabiyet, Maurice Halbwachs, Kolektif Hafıza

Abstract

In this article Ibn Khaldun's notion of *asabiyyah* and Maurice Halbwachs's *collective memory* is compared. The purpose of the article is bring to light and analyse one of the *asabiyyah*'s main dimension which share significant similarities with *collective memory* and is not investigated sufficiently. Both thinkers who consider the common past image as an essential condition of social group, deal with the above mentioned image in the context of intergenerational communication. İbn Haldun asserts that the level of community's common past image is directly proportionate to its level of solidarity. On the other hand he argue that, as deformation of common past image negatively affects social solidarity, it leads to the loss of power and living under the yoke of others. It means, more alienation and loss of social memory.

Keywords: Ibn Khaldun, Asabiyyah, Maurice Halbwachs, Collective Memory

* Yrd.Doç.Dr. Bülent Ecevit Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, behram79@hotmail.com

Giriş

Belli bir medeniyet geleneği içinde geliştirilmiş bir kavramın anlaşılmasının öncelikle o kavramın söz konusu gelenek bağlamında ele alınmasından geçtiği inkâr edilemez. Bu bağlamda İbn Haldun'un geliştirdiği yaklaşım ve kavramlar da mensubu olduğu İslam medeniyeti ve düşüncesi geleneğinden bağımsız değildir. Nitekim İbn Haldun'un İslam medeniyeti düşünce geleneğinde daha önce benzerine rastlanmayan “kendi semasında tek yıldız” olduğu iddiaları zaman zaman öne sürülse de (bkz. Meriç, 1974a; 1974b), aslında İbn Haldun'un ait olduğu geleneğin bir halkası olduğunu ortaya koyan önemli araştırmalar da bulunmaktadır (bkz. Görgün, 2007). Hatta bazı araştırmacıların azami hassasiyet göstererek İbn Haldun'un kullandığı kavramların modern literatürdeki benzerlerini kullanmaktan özenle kaçındıkları da görülmektedir (bkz. Arslan, 2000).

Bir kavramın ait olduğu medeniyet ve düşünce geleneği bağlamında ele alınması, o kavramın doğru anlaşılması açısından önemli olmakla birlikte, farklı bir medeniyet geleneği içinde geliştirilmiş fakat kendisiyle benzerlikler arz eden kavramlarla karşılaştırmalı olarak analiz edilmesi de onun örtük boyutlarının gün yüzüne çıkartılması açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda Fransız sosyolog Maurice Halbwachs'ın ilk kez önemle üzerinde durduğu “kolektif hafıza” kavramı ile İbn Haldun'un “asabiyet” kavramı arasında önemli benzerlikler bulunduğunu ve “asabiyet” kavramının örtük boyutlarının iki kavram arasında yapılacak karşılaştırmalarla gün yüzüne çıkartılabileceğini savunuyoruz.

İbn Haldun'un toplum teorisinde merkezi bir konuma sahip olan *asabiyet* kavramı kuşkusuz İbn Haldun araştırmacılarının bugüne kadar üzerinde en fazla durdukları kavramlardan biridir. Fakat İbn Haldun'un *asabiyet* kavramına yüklediği çok boyutlu anlam onun modern sosyal bilimlerin kullandığı kavramlarla birebir ifade edilmesinde bazı zorluklar ortaya çıkarmaktadır. Modern araştırmacılar *asabiyet*'i genellikle “sosyal dayanışma” veya “dayanışma duygusu” kavramlarıyla karşılamaya ve açıklamaya çalışılsalar da¹, söz konusu kavramların *asabiyet*'in sadece bir boyutunu – toplum üyelerinin birbirleriyle olan yatay bağ ve bağlılıklarını ifade ettiğini görüyoruz. Biz son dönemlerde Maurice Halbwachs'ın sosyal bilimlerde sıkça başvurulan kolektif hafıza kavramının *asabiyet*'in farklı boyutlarını anlayabilmemiz için bize yeni imkânlar sunduğunu savunuyoruz. Bunu ortaya koyabilmek için önce Maurice Halbwachs'ın eserlerinden hareketle kolektif hafıza kavramını inceleyeceğiz. Daha sonra İbn Haldun'un başyapıtı olan “Mukaddime”den hareketle *asabiyet* kavramının temel özelliklerini ortaya koyacak, son olarak da *asabiyet* kavramının *kolektif hafıza* kavramı bağlamında önem arz eden boyutlarını analiz etmeye çalışacağız. Mukaddime'nin Halil Şehade-Süheyl Zekkar tarafından tahkik edilen Arapça aslını temel almakla birlikte, Süleyman Uludağ'ın hazırladığı Türkçe tercümesinden de yararlanacağız.

Maurice Halbwachs'da *Kolektif Hafıza* Kavramının Ana Unsurları

Maurice Halbwachs (1877-1945) Durkheim ekolünün temsilcilerinden olmasının yanında, söz konusu ekolü geliştiren önemli bir düşünür ve sosyologdur. Halbwachs “kolektif hafıza” kavramını kullanan ilk kişi olmasa da (bkz. Olick, Sereoussi ve Levy, 2011) söz konusu kavramı sosyolojik bağlamda derinlemesine, ayrıntılı bir şekilde ele alan ve bu kavramdan hareketle bir teori geliştiren ilk düşünürdür. Bu nedenle olsa gerek son yirmi otuz

¹ Burada söz konusu kavramla ilgili yapılan bütün araştırmaları zikretmemiz imkânsızdır. Bir fikir vermesi açısından TDV İslam Ansiklopedisi'in “Mukaddime” maddesinde yapılan tanımı zikretmekle yetineceğiz. Söz konusu tanıma göre: “Asabiyet insanların hayatta kalmalarının ön şartı olan her türlü dayanışmayı” ifade eder. Bkz. Cilt 31, s. 118.

senede toplumsal hafıza çalışmalarının hız kazanmasıyla birlikte, Halbwachs da eserlerine en fazla başvurulmuş düşünürlerden biri haline gelmiştir. Biz burada Halbwachs'ın kolektif hafıza üzerine eserlerinin toplandığı ve İngilizceye çevirisi yapılan iki kitabından (1980; 1992) hareketle, kolektif hafıza kavramına yüklediği anlamları konumuz açısından önemli gördüğümüz yönlerini ön planda tutarak tartışacağız.

Halbwachs'a göre, kolektif bir hafızaya sahip olmak demek, bir grubu veya insan topluluğunu oluşturan bireylerin kendi geçmişleriyle ilgili ortak bir imaja sahip olmaları ve bu imaj sayesinde kendi birlik ve özgünlüklerinin bilincine varmalarıdır. Eserlerinin geneline dağılmış durumda mevcut olan bu düşünceyi Halbwachs bir yerde nispeten derli toplu bir şekilde şöyle ifade etmektedir: “Kolektif hafıza içeriden görülen gruptur... O, [kolektif hafıza] gruba zamanla ortaya çıkan bir otoportre sağlamaktadır; çünkü kolektif hafıza geçmişin bir imajıdır ve grubun kendini toplam imajlar dizisiyle tanımasına imkân sağlamaktadır” (1980, s. 86). Bu durumda bir gruba bağlı olan bireyleri ortak hareket etmeye iten şey de, onların geçmişlerinin ortak imajına, diğer bir ifadeyle “kolektif hafıza”ya dayanacaktır.

Halbwachs kolektif hafızayı daha ziyade kuşaklararası süren şifahi tarih bağlamında ele almaktadır. Bu yaklaşımın kolektif hafıza kavramını dar bir alana hapsedtiğini düşünen Jan Assmann, Halbwachs'ın kastettiği özellikteki bir hafızanın daha ziyade “iletişimsel hafıza” olduğunu ve yaklaşık olarak üç veya dört kuşağa eşit olan seksen veya yüz sene sürebildiğini ifade etmektedir (Assmann, 1995, s. 126-127). Dolayısıyla Halbwachs'da kolektif hafızanın sürdürülebilirliğinin kuşaklararası iletişimle yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Bir grup içinde zamansal olarak birbirine uzak olan kuşaklar arasındaki direkt veya dolaylı iletişim daha az olduğundan bu kuşaklar arasındaki kolektif hafıza da değişime ve dönüşüme maruz kalacaktır. Fakat Halbwachs kolektif hafızada ortaya çıkacak dönüşüm veya unutma durumunu çok önemli diğer bir faktörle daha açıklamaktadır - sosyal çerçevenin değişmesi ile:

Bizim hatırlamamız, bizi ilgilendiren geçmiş olayların konumunu kolektif hafıza çerçevelerinden hareketle geri getirmek şartıyla mümkündür sadece. ...Unutma bu çerçevelerin ya da onların bir kısmının kaybolması ile açıklanmaktadır..Fakat unutma veya bazı anıların deformasyonu bu çerçevelerin bir dönemden başka bir döneme değişmesi gerçeği ile de açıklanmaktadır (1992, s. 172).

Halbwachs kendi geliştirdiği “sosyal çerçeve” kavramına büyük önem vermektedir. Onun “sosyal çerçeve” kavramından toplumsal grupların kendi içinde geliştirdikleri özgün sosyal ilişki biçimlerini/kalıplarını kastettiği anlaşılmaktadır (1992, s. 38). Halbwachs'a göre bireylerdeki kolektif hafıza onların söz konusu sosyal ilişki biçimleri içerisindeki varlığını sürdürdüğü, diğer bir ifadeyle kolektif hafızasını sürekli tekrar yapılandığı ölçüde dayanıklılık kazanacaktır. Nitekim yukarıdaki alıntıdan da görüldüğü üzere, bireyin kolektif bir hafıza kazanması sosyal çerçeveye bağımlı olduğu gibi, unutma da söz konusu çerçevenin değişmesi ile ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bir toplumun sosyal yapısında ve sosyal ilişki biçimlerinde ortaya çıkan radikal değişimlerin de kolektif hafızada görece bir unutmaya veya deformasyona sebep olacağını bekleyebiliriz. Söz konusu değişimler, grubun zihniyet değişiminden doğabileceği gibi, yaşam koşullarında ortaya çıkan değişimlerden de kaynaklanabilir.

Halbwachs sosyal çerçeve değişiminin ortaya çıkardığı unutmaya çarpıcı bir örnek teşkil etmesi hasebiyle bireyin kendi grubundan ayrılmasının sonuçlarını incelemektedir (1980, s. 24-30). Nitekim Halbwachs bireylerin hafızasının toplumsallaşma sayesinde ve diğer bireylerle toplumsal etkileşim sonucunda şekillendiğini savunmakta, dolayısıyla bireysel hafızanın ne bireyin ait olduğu toplum veya gruptan ne de o toplum veya grubun

ortak hafızasından bağımsız bir şey olduğunu öne sürmektedir. Hâl böyle olunca hatırlama da unutmaya da sosyal çerçeveye bağımlı olacaktır. Diğer bir ifadeyle, bireyin bütün hatıraları, içinde bulunduğu grup veya toplumla zorunlu olarak bir şekilde ilişkili olduğundan, hafızanın kazanılması da belli bir toplumsal bağlamda mümkün olabilmektedir. Halbwachs'ın kendi ifadesi: “Evet, normalde insanlar kendi hafızalarını toplum içerisinde edinirler. Aynı zamanda, onların hafızalarını geri çağırdıkları, onun farkına vardıkları ve mekansallaştırdıkları yer de toplumdur.... İşte bu anlamda kolektif bir hafıza ve hafızanın kolektif çerçeveleri mevcuttur” (1992, s, 38).

Bir kişi farklı sosyal çerçevelerde biçimlenen farklı kolektif hafızalara aynı anda sahip olabilmektedir. Halbwach kendi eserinde (1992) ailelerin, dini grupların ve sosyal sınıfların kolektif hafızası üzerine incelemeler yapmaktadır. Ona göre, bireyin söz konusu sosyal grupların kolektif hafızasını hangi ölçüde taşıması o gruplarla etkileşiminin yoğunluğuna, dolayısıyla da kolektif hafızanın sürekli yeniden yapılandırılmasına bağlıdır.

İbn Haldun'un “Asabiyet” Kavramının Temel Boyutları

İbn Haldun'un sosyal bilimler alanındaki önemi, diğer büyük düşünürlerde de sık sık rastlandığı üzere, yerel özellikleri başarılı bir şekilde evrensel bir dille ifade ederek ve söz konusu özelliklere ilişkin evrensel kavramlar üreterek onları bilimsel çalışmaların objesi haline getirebilmesindedir. İbn Haldun'un yerel özelliklerden hareketle evrensel bir kavram geliştirme başarısının en bariz örneklerinden birisi kuşkusuz kendisinin kullandığı *asabiyet* kavramıdır. Arap kabilelerinde kabile üyesi bireylerin dış tehlikelere karşı himayesi ve kabilelerarası rekabet açısından önem taşıyan *asabiyet*'in yeni özellik, etki ve bağlantılarını keşfeden İbn Haldun, onun derinlemesine bir analizini yaparak, geliştirdiği medeniyet teorisinin merkezine yerleştirmiştir. Dolayısıyla, İbn Haldun'un *asabiyet* kavramının tüm temel özelliklerini anlamak söz konusu medeniyet teorisini anlama açısından da önem arz etmektedir.

Mukaddime'de *asabiyet* kavramının net bir tanımını aramak sonu hayal kırıklığıyla biten bir uğraştır. Çünkü İbn Haldun *asabiyet*'in ne olduğuyla ilgili net ifadeler kullanmak yerine, onun ne yaptığını çözümlmeyi ve *asabiyet*'in oluşma, çalışma ve zayıflama mekanizmaları üzerine yoğunlaşmayı tercih etmektedir. Buna rağmen, söz konusu kavramın temel bileşenlerinin ortaya konulması imkânsız değildir. Bunu yapabilmeyin yolu da, *Mukaddime*'yi bir bütün olarak göz önünde bulundurmak suretiyle *asabiyet* kavramının bu bütün içerisindeki tüm bağlantılarını dikkatli bir şekilde tespit etmektir. Söz konusu bileşenlerin önemli bir kısmı *Mukaddime* üzerine yapılan araştırmalarda derinlemesine incelenmiştir (bkz. Hassan, 2015, s. 172-217; Kayapınar, 2006). Bizim amacımız, *asabiyet* kavramının temel bileşenlerinden birini teşkil etmesine rağmen, bugüne kadar üzerinde fazla durulmayan bir boyutu incelemektir. Söz konusu ihmal edilmiş boyutu, mümkün olduğu ölçüde, kavramın diğer temel boyutlarıyla bağlantıları içerisinde ele almak kavramın bütünlüğünü göz ardı etmeme adına daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

İbn Haldun'a göre bir topluluğun gücü sahip olduğu *asabiyet*'e bağlıdır. Devleti ve medeniyeti sadece *asabiyet*'e sahip olan toplumlar kurabilir. Asabiyet toplumu güçlü kıldığı gibi, asabiyetin ortadan kalkması veya zayıflaması da toplumu güçsüz, motivasyonsuz ve dışarıya karşı savunmasız duruma getirir. *Mukaddime*'den hareketle *asabiyet* kavramını üç temel boyuta indirgeyebiliriz. Bunlardan birincisi, hayatta kalmaktan iktidar olmaya kadar uzanan kolektif bir mücadeleye işaret etmektedir. Bu bağlamda asabiyet bir topluluğun hem savunmacı, hem hak arayan, hem de üstünlük arayan özelliklerini ifade etmektedir. Yelpersenin böyle geniş olması asabiyetin, toplulukları ulaştıkları rütbenin hep bir üstündekini

talep etmeye itmesinden kaynaklanmaktadır. İbn Haldun *asabiyet*'in bu boyutuyla ilgili şunları söylemektedir:

Asabiyetin götürdüğü amaç mülktür [siyasi otoritedir]. Bunun sebebi, daha önce de bahsettiğimiz üzere himaye, savunma, hak iddia etme gibi her toplumsal faaliyetin asabiyet sayesinde mümkün olmasındandır. Yine daha önce bahsettiğimiz üzere, âdemoğlu insanî tabiatı nedeniyle her toplulukta birini diğerine [tecavüz etmekten] menedecek bir yasakçıya ve hâkime muhtaçtır. Bu yasakçı ve hâkimin zorunlu olarak, söz konusu asabiyetle diğerlerine üstünlük sağlaması gerekmektedir. Aksi takdirde onun bu hususta gücü yeterli olmaz. İşte bu üstünlük mülktür [siyasi otoritedir] ... Asabiyet sahibi, bir rütbeye ulaşınca, onun üstündekini talep eder (2001, s. 174).

Asabiyet'in yatay boyut olarak da isimlendirebileceğimiz ikinci boyutu, bireyin topluma sıkı bağlılığı, toplumun da bireye sahip çıkmasıyla gerçekleşen toplumsal dayanışma ve bütünleşmeyi ifade etmektedir. İbn Haldun kendi döneminin toplumsal kültürel yapısından hareketle, *asabiyet*'i özellikle aşiret ve kabile içi dayanışma bağlamında ele almaktadır. *Asabiyet*'in bu özeliğinden uzunca bahseden İbn Haldun'a göre, *asabiyet* sadece kan bağından veya kan bağı kadar insanları yakın kılan diğer şeylerden hâsıl olur. Aralarında bu tür yakın bağlar bulunan insanlar genellikle birbirlerinin imdadına koşma, yardımlaşma, dayanışma ve mağduriyetlerini giderme konusunda harekete geçerler (2001, s. 160-161). İşte bu bağlamda *asabiyet* grup içi her çeşit dayanışmayı ifade etmektedir.

İbn Haldun'da, *asabiyet*'in dikey boyutu olarak isimlendirebileceğimiz üçüncü boyut, sosyal grup üyelerinin ortak bir geçmişe sahip oldukları duygusunu ve bu duygunun gruba sağladığı motivasyonu ifade etmektedir. Bizim bu güne kadar ihmâl edildiğini ve derinlemesine incelenmesi gerektiğini düşündüğümüz boyut işte bu üçüncü boyuttur. Çünkü İbn Haldun söz konusu üç boyutu da birbiriyle karşılıklı etkileşim içerisinde incelediğinden onlardan birine gereken önem verilmediği takdirde, diğer boyutlar ve bir bütün olarak *asabiyet* kavramı yeterince anlaşılamayacaktır. Aşağıda Halbwachs'ın "kolektif hafıza" kavramı ile önemli benzerlikler gösterdiğini düşündüğümüz ve *asabiyet*'in dikey boyutu olarak ifade ettiğimiz özellikleri merkeze alarak, yer yer diğer boyutlarla olan ilişkisini de ortaya koymak suretiyle, kapsamlı bir analiz yapmaya çalışacağız.

***Asabiyet*'i Kolektif Hafıza Kavramı Üzerinden Okumak**

İbn Haldun *asabiyet* kavramını sık sık kabilelerin, ailelerin, hanedanların geçmişiyle ilişkilendirerek ele almaktadır. Nitekim ona göre, *asabiyet* sadece aynı nesepten gelen veya sonradan belli bir nesepte kaynaşmış kişiler arasında mevcut olabilir: "*asabiyet* sadece nesep birliğinden veya o anlama gelen bir şeyden meydana gelmektedir" (2001, s. 160). Bu anlamda İbn Haldun'a göre "nesepten olmayan kurgusal (vehmî) bir şeydir" (2001, s. 161). Diğer bir ifadeyle aynı nesepten gelmek sadece kan bağıyla birbirine bağlı olmak anlamına gelmez. İbn Haldun'a göre, *asabiyet* söz konusu olduğunda aslolan kan bağının hakikatte mevcut olup olmadığı değil, yakın irtibat ve karşılıklı yardımlaşmayı doğuracak bağlarla dair bir inancın mevcut olup olmadığıdır (Kayapınar, 2006, s. 168). Aynı soyu ve kimliği paylaşmayanlar da belli bir entegrasyon sürecinin ardından ortak bir geçmiş imajına sahip olabilirler:

Asabiyet sahipleri, kendi neseplerinden olmayan bir kavmi kendileri için taraftar edinirlerse veya köleleri ve azatlıları kendilerine hizmetçi olarak alırlarsa ve onlarla kaynaşırlarsa söylediğimiz gibi bu azatlılar ve taraftarlar efendilerinin nesepleriyle, o asabiyet içinde yer alırlar ve o kavmin soydaşları imişcesine, onların toplumlarının bünyesinde ve soy kütüğünde yerleşmiş olurlar. Söz konusu asabiyete dayanan nesepleri itibarıyla de asabiyetteki düzene iştirak eder ve ondan pay alırlar (İbn Haldun, 2001, s. 169).

Dolayısıyla, bir sosyal grubun ortak bir geçmiş imajına sahip olması, aynı kan bağına sahip bir topluluk için söz konusu olabileceği gibi, farklı soylardan gelen bir topluluk için de söz konusu olabilmektedir. Kısacası sadece aynı nesepten geldiklerine inanan, diğer bir

ifadeyle ortak bir geçmiş imajına sahip olan sosyal gruplarda *asabiyet* mevcut olabilir. Bu anlamda nesep, yani ortak bir geçmiş imajı *asabiyet*'in çok önemli bir bileşenidir. Görüldüğü üzere, İbn Haldun'un *asabiyet*'in temel boyutlarından biri olarak ele aldığı *nesep* kavramı Halbwachs'ın "kolektif hafıza" kavramı ile önemli paralellikler arz etmektedir. Nitekim her iki kavram da sosyal grup üyelerinin kendi geçmişleriyle ilgili sahip oldukları ortak imaja ve bu imaj sayesinde grup üyelerinin kendi birlik ve özgünlüklerinin bilincine varmalarına işaret etmektedir.

İbn Haldun'a göre bir topluluk kendi geçmişiyle ilgili ne kadar fazla ortak geçmiş imajına sahip olursa, asabiyet düzeyi de o ölçüde artmış olur. Bundan dolayıdır ki, İbn Haldun bir topluluğun üyelerinin aynı dinden gelmesinin o topluluğun asabiyetle ilgili gücüne güç kattığını söylemektedir (2001, s. 198-199). İbn Haldun'a göre, aynı dinden gelmiş olmanın daha kuşatıcı bir kimlik sunduğu tartışılmazdır. Çünkü din "kalpleri bir araya getirme" özelliğine sahiptir ve bu özellik sayesinde ki, kabile sınırlarının çok ötesindeki "sahası geniş ve hâkimiyeti büyük olan devletlerin temeli dine dayanmaktadır" (2001, s. 197). Bu durumda aynı dinî geleneğin devamı olan kabilelerin birbirinden farklı, hatta rakip olmasını nasıl açıklamak gerekir? İbn Haldun'a göre, bir topluluk içinde mevcut olan bir grubun kendi geçmişiyle ilgili ne kadar fazla ortak ve özgün imajı olursa, bu, o grubu topluluk içindeki diğer gruplardan o ölçüde ayırır. Dolayısıyla aynı kabile içinde bile farklı nesep/ortak geçmiş imajının bulunması mümkündür ki bu da bir kabilede farklı asabiyetlerin mevcut olabileceği anlamına gelmektedir. Bu bağlamda İbn Haldun'da asabiyet'in önemli bir boyutu olan nesep/ortak geçmiş imajının Halbwachs'ın kolektif hafıza kavramı ile benzerlik gösteren önemli özelliklerinden biri, her ikisinin de çoklu olmasıdır. Halbwachs'ın, bir kişinin aynı anda birkaç kolektif hafızanın taşıyıcısı olabileceği ile ilgili görüşünü daha önce zikretmiştik. İbn Haldun da benzer bir görüş öne sürerek, ortak bir asabiyete sahip olan bir topluluk içinde farklı asabiyetlerin mevcut olabileceğini ve hem ortak hem de farklı asabiyetlerin nesep/ortak geçmiş imajındaki farklılıklardan kaynaklandığını savunmaktadır. Bir bütün olarak asabiyet duygusunun mevcut olmasında onun bir bileşeni olan nesep/ortak geçmiş imajının önemini de ortaya koyan bu tespit bireysel ve kolektif davranışları güdüleyen faktörleri ortaya koyması açısından da oldukça önemlidir. Şöyle ki, İbn Haldun hususi nesebin umumi nesebe göre daha çok bütünleşmiş ve dayanışma sağlamış bir topluluk ortaya çıkardığını, böylece örneğin, bir kabilenin belli bir boyuna mensup olan bireylerin kendi aralarındaki asabiyet duygusunun, kabilenin geriye kalanları ile ilgili sergiledikleri asabiyet duygusundan çok daha güçlü olduğunu öne sürmektedir (2001, s. 164). Dolayısıyla İbn Haldun bir toplumun ve topluma dâhil sosyal grupların ortak geçmiş imajının güçlü oluşu ile onların örgütlenme düzeyinin doğru orantılı olduğunu savunmaktadır. Ortak geçmiş imajı güçlendikçe örgütlenme düzeyi de artmaktadır. Nitekim "neseplerin semeresi ve faydası imdada koşmaya ve yardımlaşmaya yol açan asabiyettir" (2001, s. 167). İşte bu nedenle aynı nesebe, ortak bir geçmiş imajına sahip olanların genellikle birlikte hareket ettiği görülmektedir (2001, s. 160-161). Bu bağlamda İbn Haldun asabiyetin iki boyutu olan nesep/ortak geçmiş imajı ile toplumsal dayanışma arasında karşılıklı bir etkileşim bulunduğunu savunmaktadır. Birinin güçlü olması diğerini de güçlü kıldığı gibi, birinin zayıflaması da diğerinin zayıflamasına neden olacaktır. Söz konusu iki boyutun zayıflamaya başladığı topluluklarda asabiyet de bir bütün olarak kaybolmaya yüz tutacaktır. Bu tür topluluklar bir anlamda yabancılaşmış topluluklardır.

Nesep/ortak geçmiş imajının topluluk üyelerini içeride yardımlaşmak, dışarıya karşı da güçlü olmak üzere eyleme geçiren bir özellik taşıması gerektiğine inanan İbn Haldun, eyleme geçirmeyen, pasif bir nesep/ortak geçmiş imajına sahip olan toplulukların aslında topluluk bile sayılamayacağını savunmaktadır. Bu bağlamda İbn Haldun toplulukları *hakiki* ve *mecazi* olmak üzere ikiye ayırmaktadır (2001, s. 167-168). *Hakiki* topluluklara kırsal alanda/bedevilerde, *mecazi* topluluklara ise genellikle şehirlerde/şehir halkında

rastlanmaktadır. Dolayısıyla bedevi yaşamın hâkim olduğu kırsal alandan kasaba ve şehirlere doğru geldikçe nesep/ortak geçmiş imajında deformasyonlar da artmaktadır. Mecazi topluluklarda da bir geçmiş imajı var olmasına rağmen bu sadece bir söylemden ibarettir ve genellikle de “nesepleri hususunda asabiyetten kopmuş olan şehir halkı”nın bir özelliğidir (2001, s. 168).

İbn Haldun’un “mecazi” topluluğunda bulunan bireylerle, Halbwachs’daki “kolektif hafıza”sı deforme olmuş bireyler arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Nitekim her ikisinin de ait olageldiği toplulukta sahip oldukları ortak geçmiş imajı deformasyona uğramış, bir unutmaya durumu ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan söz konusu durumu ortaya çıkaran şartlar da birbiri ile benzerdir. Hatırlanacağı üzere, Halbwachs topluluk üyelerinin kolektif hafızasında ortaya çıkan unutmaya durumunu temelde iki koşula bağlamaktaydı: 1. “Sosyal çerçeve”nin değişmesi. Diğer bir ifadeyle bireyin, içinde bulunduğu belli özgün sosyal ilişkiler biçiminden görece ayrı düşmesi veya söz konusu ilişkiler biçiminde ortaya çıkan radikal dönüşümler. 2. Kolektif hafızanın kuşaklararası iletiminde zamana dayalı aşınma. İbn Haldun’da da nesep/ortak geçmiş imajındaki deformasyonlar temelde iki şekilde kendini göstermektedir: topluluk üyeleri arasındaki iletişimin seyrekleşmesiyle (2001, s. 168) ve önceki kuşakların hafızasında canlı olan kolektif yaşantıların takip eden kuşaklarda giderek canlılığını yitirmesi ile (2001, s. 170-172). İbn Haldun topluluk üyeleri arasındaki iletişimin seyrekleşmesine dayalı deformasyonu ele alırken Halbwachs’dan bir adım öteye giderek durumu daha temel nedenlerle açıklamakta ve iki temel nedenden bahsetmektedir: sosyo-ekonomik şartlar ve güvenlik sorunu. Çölden kasaba ve şehirlere doğru geldikçe sosyo-ekonomik şartların iyileşmesi ve güvenlik sorununun asgari düzeye inmesi cemaat ilişkilerini gevşetmektedir. Şöyle ki, geçimin ve güvenliğin sağlanması için badiyede sıkı cemaat ilişkileri içinde varlığını sürdürmek zorunda kalan topluluklar, şehirlerde bolluk ve rahatlık içinde yaşadıklarından ve güvenlik de siyasi otorite ve güvenli kale duvarları nedeniyle sağlandığından çöldekine benzer bir teyakkuz ve dayanışma gereği ortadan kalkmaktadır. Bu durum önceden aynı nesebe sahip bireyler arasındaki iletişimi asgari düzeye indirmiş, onları birbirinden izole etmiş ve kalabalıklara karışmalarına neden olmuştur (bkz. 2001, s. 150, 152-153, 155-156, 159, 168). İbn Haldun’un bu tespitleri Halbwachs’ın kavramları ile anlatılacak olursa, şehre yerleşmenin ardından “sosyal çerçeve”nin değişmesi “kolektif unutmaya”yı da beraberinde getirmiştir. Sonuç itibarıyla şehirlerdeki sosyo-ekonomik şartlar ve görece güvenli ortam nedeniyle, önceden belli bir nesep/ortak geçmiş imajına sahip olan topluluklarda cemaat ilişkileri gevşemiş, farklı nesepler birbirine karışmış, dolayısıyla da ortak geçmiş imajı da ortadan kalkmıştır. Karşılıklı bir etkileşimle, topluluk içinde dayanışmanın zayıflaması ortak geçmiş imajını, ortak geçmiş imajının zayıflaması da topluluk içindeki dayanışmayı olumsuz şekilde etkilemektedir. Bu iki boyutta gözlemlenen yozlaşma da asabiyetin ortadan kalktığı, dolayısıyla da o topluluğun yok olmaya yüz tuttuğu anlamına gelmektedir. Nitekim bir topluluğun varlığı, o toplulukta asabiyetin bütün boyutları ile birlikte var olması ile mümkündür.

İbn Haldun nesep/ortak geçmiş imajının bozulmasının diğer bir nedeni olarak gördüğü “kolektif yaşantıların sonraki kuşaklarda giderek canlılığını yitirmesi” olgusunu kaçınılmaz ve doğal bir süreç olarak değerlendirmektedir. Çünkü İbn Haldun’a göre, bir şeyi direkt tecrübe edenle o şeyi duyanın durumu aynı olmadığı gibi, bir şeyi duyanla, duyanın izinden gidenin durumu da aynı değildir. Dolayısıyla giderek yaşantıların ve hatıraların canlılığını kaybetmesi kaçınılmaz olmakta ve bir süre sonra söz konusu yaşantıları önemsemeyen, hatta küçük gören kuşaklar ortaya çıkmaktadır. İbn Haldun bu sürecin genellikle dört kuşak sürdüğünü ifade etmekte, fakat bunun dört kuşaktan daha kısa veya daha uzun sürebileceğini de göz ardı etmemektedir (2001, s. 170-172). Görüldüğü üzere, hem İbn Haldun hem de Halbwachs toplumların sürekliliğini yaşantıların kuşaktan kuşağa iletimine bağlı

görmektedirler. Kuşaklararası süreklilikte yaşanan zaafılar ortak geçmiş imajının da deformasyonuna neden olmaktadır.

İbn Haldun'a göre bir topluluğun başkalarının boyunduruğu altında yaşaması da "mecazi" topluluğu ortaya çıkaran önemli koşullardan biridir. Bu görüş, günümüzde "toplumsal hafıza" üzerine çalışan önemli sosyal bilimcilerin, "devleti olmayan toplumların kendi hafızalarını muhafaza edemeyecekleri" konusundaki savları (bkz. Assman, 2001, s. 73) ile ilginç bir benzerlik göstermektedir. İbn Haldun'a göre, başka bir topluluğun boyunduruğu altına girmek o toplumda asabiyetin zayıf olduğunun bir göstergesidir. Fakat boyunduruk altında yaşamaya devam ettikçe, o toplumda asabiyet daha da zayıflar ve sonuçta kaybolur. Asabiyet kaybolunca onu mülk, egemenlik gayesine ulaştıran hak talep etme de ortadan kalkar (İbn Haldun, 2001, s. 177-178). Bu, bir tür yabancılaşmadır. Kuşaklar boyunca devam eden boyunduruk, toplumda bir unutmaya meydana getirmekte ve onları kendilerine yabancılaştırmaktadır. Asabiyetin yeniden oluşması için yabancılaşmış kuşaktan kurtulmak gerekir ki, bu da İbn Haldun'a göre asgari olarak kırk senelik bir zaman gerektirir. Kırk sene, bir kuşağın ortalama ömrü olarak alınır ve bir topluluğun değişim yaşayabilmesi için oldukça önemlidir. İbn Haldun bu tür yabancılaşmış toplumlara Yahudileri örnek vermektedir. Nitekim Yahudiler kendilerinin bir topluluk olarak ortaya çıkmalarına, asabiyet oluşturmalarına ve diğer topluluklara üstünlük sağlamalarına dayanak teşkil eden Tanrı'yla kendi aralarındaki ahdi tutmamaya başladıklarından toplumsal bütünleşme ve güç kazanma konusunda da sorunlar yaşamaya başlamışlar. Diğer bir ifadeyle, Yahudilerin "ortak geçmiş"lerinden kopmaya başlamaları toplumsal dayanışma konusunda da sorunlar yaşamalarına sebep olmuş ve asabiyetin tamamen ortadan kalkması ile sonuçlanmıştır. Bu nedenle de başkalarının boyunduruğu altına girmişler ki bu da, İbn Haldun'a göre onları kendilerine daha fazla yabancılaştırmıştır (2001, s. 177-178). İşte İsrailoğulları'nın da boyunduruk altında yaşamaya alışmış ve kendilerine yabancılaşmış zelil kuşaklardan kurtularak tekrar asabiyet sahibi, aziz bir topluluk haline gelebilmesi için 40 sene Tih çölünde beklemeleri gerekmiş (İbn Haldun, 2001, s. 177-178). Bu aynı zamanda Yahudi topluluğunun ortak geçmişini tekrar hatırladığı ve bu vesileyle de tekrar asabiyet kazandığı bir süredir.

Sonuç

Maurice Halbwachs ve İbn Haldun'un farklı toplumsal gerçekliklerden hareket etmeleri onların birbirine benzer, dolayısıyla da evrensel geçerlilik derecesi yüksek olan toplum teorileri geliştirmelerine engel olmamıştır. Kavramların adlandırılması farklı olmakla birlikte, içerikleri önemli benzerlikler göstermekte, her iki düşünür de benzer toplumsal meseleleri anlamaya ve açıklamaya çalışmaktadır. Birçok farklı ilgi alanları olmasına rağmen iki düşünürün ortak ilgi duydukları konu, bir topluluğun üyelerini bir arada tutan ve çözen toplumsal mekanizmaların ortaya çıkarılmasıdır.

Her iki düşünür de topluluk üyelerinin kendilerini özgün bir toplumsal grup olarak görebilmelerini sağlayacak en önemli faktörün ortak geçmiş imajı olduğunu savunmaktadırlar. Dolayısıyla topluluk üyelerindeki ortak geçmiş imajının zarar görmesi de toplumsal çözülmeyi beraberinde getirecektir. Hem Halbwachs, hem de İbn Haldun ortak geçmiş imajının oluşumunun ve bozulmasının toplumsal olduğunu öne sürmektedirler. Diğer bir ifadeyle bir insan topluluğunun ortak bir geçmişe sahip olup olmadığı, toplumsal olarak inşa edilen bir inançtır. Söz konusu inancı pekiştiren şey de toplum üyeleri arasındaki iletişimin yoğunluk düzeyi ve kuşaklararası sürekliliği sağlamadaki başarı derecesidir. İbn Haldun bir az daha ileri giderek söz konusu inancın oluşmasında ve deformasyonunda daha da derinde yatan toplumsal koşullara dikkat çekmektedir. Şöyle ki, İbn Haldun'a göre kırsal alandaki zorlu yaşam şartları ortak geçmiş imajının oluşmasında en temel faktörken, kasaba ve şehirlerde görece rahat yaşamın ve refahın hâkim olması ortak geçmiş imajının deforme

olmasını da beraberinde getirmektedir. İbn Haldun'un toplulukların geçmiş imajı ile ilgili ortaya koyduğu en ilginç tespitlerden biri toplum üyeleri arasındaki dayanışma ile onların ortak geçmiş tasavvuru arasındaki ilişkiye dair olan tespittir. İbn Haldun'a göre bir topluluğun üyelerinin ortak geçmiş imajının güçlü olma düzeyi ile onların dayanışma düzeyi doğru orantılıdır. Ortak geçmiş imajı ne kadar güçlü olursa dayanışma da bir o kadar güçlü, ne kadar zayıf olursa dayanışma da bir o kadar zayıf olacaktır. Diğer taraftan, dayanışmanın artması veya azalması da ortak geçmiş imajının kuvvetlenmesine veya zayıflamasına neden olmaktadır. İbn Haldun'un diğer ilginç bir tespiti güç/iktidar ile ortak geçmiş imajı arasındaki ilişkiyle ilgilidir. Ona göre ortak geçmiş imajındaki deformasyon toplumsal dayanışmayı olumsuz şekilde etkilediğinden bu, güç/iktidar kaybını ve boyunduruk altında yaşamayı da beraberinde getirmektedir. Boyunduruk altında yaşamak da toplumu kendine daha fazla yabancılaştırmakta ve toplumsal bir hafıza kaybını beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla kendini yönetebilmek için toplumsal hafızaya, toplumsal hafızaya sahip olabilmek için de mülke/güce sahip olmak gerekir. Diğer taraftan ortak geçmiş imajının sağlamlığı kuşaklar arası süreklilik düzeyi ile de yakından ilişkilidir. Kuşaklar arası iletişimin azalması, sürekliliğin akamete uğraması ortak geçmiş imajını, dolayısıyla da toplumsal dayanışmayı olumsuz etkilemektedir. Kısacası İbn Haldun'un ortak geçmiş imajı, toplumsal dayanışma, kuşaklararası iletişim, güç/iktidar ilişkileri vb. düşünceleri kapsayan ve hepsi de *asabiyet* kavramına çıkan çok boyutlu ve sofistike bir toplum teorisi geliştirdiği görülmektedir.

“Kolektif hafıza” kavramı ile Halbwachs'ın, toplulukların kendi geçmişiyle ilişkilerinin ve kendi geçmişine yönelik tasavvurlarının o topluluk için birçok açıdan arz ettiği öneme dikkat çekmesi, İbn Haldun'un *asabiyet* kavramında bugüne kadar üzerinde fazla durulmayan bir boyutun keşfedilmesi açısından önemli açılımlar sunmuştur. Bu açılımlardan faydalanarak ileride İbn Haldun'un medeniyet teorisinin bir bütün olarak kolektif hafıza kavramı ekseninde tekrar ele alınarak yorumlanması söz konusu teoriye yeni boyutlar katabilir.

Kaynakça

- Arslan, A. (2000). *İbni Haldun*. İstanbul: Vadi.
- Assmann, J. (1995). Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique*, 65, 125-133.
- Assmann, J. (2001). *Kültürel Bellek, Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*. Ayşe Tekin (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Görgün, T. (2007). Tarih ve Toplum Araştırmalarında Bir Yöntem Kaynağı Olarak Klasik Metafizik: Fahreddin er-Razi Ekolü ve İbn Haldun. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 17, 49-78.
- Halbwachs, M. (1980). *The Collective Memory*. Francis J. Ditter ve Vida Yazdi Ditter (Çev.). New York: Harper & Row.
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Lewis A. Coser (Ed.). London: The University of Chicago Press: London.
- Hassan, Ü. (2015). *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi*, İstanbul: Doğu Batı.
- İbn Haldûn, A. b. M. (2001). *Târîh: Mukaddime* (Cilt 1). Halil Şehade-Süheyl Zekkar (Thk.). Beyrut: Darü'l-fikr.
- İbn Haldun, A. b. M. (1988). *Mukaddime* (Cilt 1). Süleyman Uludağ (Çev. ve Ed.), İstanbul: Dergah.

- Kayapınar, A. (2006). İbn Haldun'da Asabiyet. *Geçmişten Geleceğe İbn Haldun: Vefatının 600. Yılında İbn Haldun'u Yeniden Okumak*, 163-182, (İslam Araştırmaları Merkezi, Sempozyumlar Dizisi). İstanbul.
- Meriç, C. (1974a). Kendi Semasında Tek Yıldız-I. *Fikirde ve Sanatta Hareket*, 100, 32-36.
- Meriç, C. (1974b). Kendi Semasında Tek Yıldız-II. *Fikirde ve Sanatta Hareket*, 101, 8-18.
- Olick, J. K., Vinitzky-Sereoussi, V., Levy, D. (2011). Introduction. Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky-Sereoussi, Daniel Levy (Ed.), *The Collective Memory Reader* içinde (s. 3-49). Oxford: Oxford University Press.